

Тема XI ПЕРВІСНІ РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ

Питання про первісні релігійні вірування – важливе і досить складне в історії релігії. Передусім це стосується часу появи найдавніших релігійних уявлень та чаклунства. З цією проблемою пов'язана також низка питань про інтелектуальні, емоційно-почуттєві та вольові здібності людини, з якими, в свою чергу, сполучна проблема формування образів надприродного та віри в нього. Не менш важливим є питання про те, чому і як виникли примітивні форми релігійності. Відомо немало спроб відповісти на ці питання. Складніше на сьогодні стоїть справа із з'ясуванням “механізму” гносеологічної та психологічної можливості релігії.

Особливо великою розбіжністю думок позначене питання про форми ранніх чи первісних релігійних вірувань. Причиною цього є майже повна відсутність прямих свідчень щодо цих вірувань, загалом недостатня наукова опрацьованість проблеми і, зрештою, різна світоглядна орієнтованість дослідників. Зупинимося ближче ще раз на деяких підходах до цього питання.

Так, австрійський етнограф, лінгвіст і богослов В.Шмідт та його послідовники висунули концепцію прамонотеїзму, згідно з якою всі сучасні релігії беруть свої витoki з так званого “первісного монотеїзму”. В.Шмідт у праці “Походження ідеї Бога”, наводячи численні свідчення про вірування історично відсталих племен і народів, робить спробу довести, що нібито уже в ранніх віруваннях мали місце уявлення про єдиного Бога, а найдавніші фетишизм, тотемізм тощо були “магічними засобами” їхнього виразу.¹ Проте ідея первісного єдинобожжя, яка обмежувала релігію виключно іманентними зв'язками, тим самим фактично знімала питання про її еволюцію, а відтак не потребує якогось історико-культурного виправдання. Саме тому вона піддавалася критиці з боку тих релігієзнавців, які вважали, що задовго до появи теїстичних уявлень релігія існувала у формах, які не знали віри в богів, тим більше – в єдиного Бога.

Представники згаданої вище еволюціоністської школи Е.Тейлор, Г.Спенсер та ін. фактично вперше розгорнуто поставили питання про історичність форм релігії, при цьому вважаючи її найдавнішою формою, “мінімумом” релігії анімізм як віру в безплотних сутностей-духів. Але уявлення Е.Тейлора, Г.Спенсера та ін. щодо анімістичного “мінімуму” релігії не сприйняли ті, хто вважав, що вони некоректні, бо анімізм не є її найдавнішою формою, оскільки пов'язаний він з вірою в душу не як духовну сутність, а як чуттєво-надчуттєву істоту.

Відомі, крім зазначених, ще й інші спроби визначити “мінімум” релігії як

¹ Див.: Schmidt W. Der Ursprung der Gottesidee. – Bd. 1-2. – Berlin, 1926; Bd. 3-4. – Berlin, 1933.

вихідний стан її розвитку. Так, французький історик релігії Шарль де Брос вважав найдавнішою формою вірувань фетишизм; Дж.Мак-Ленан, Дж.Фрезер, Е.Дюркгейм та багато інших – тотемізм; чимало хто з дослідників ще й досі переконаний, що анімізм був вихідною формою релігійних вірувань. До речі, Дж.Фрезер вважав, що магія не є релігійним феноменом, що вона історично передувала релігії, яку вчений взагалі розглядав лише як віру в богів.

І все ж було б несправедливим, якби не підкреслити, що сучасне релігієзнавство в аналізі первісних релігійних вірувань спирається на серйозні наукові дослідження вірувань народів світу, представлені працями Е.Тейлора, Дж.Фрезера, Л.Моргана, Б.Малиновського, Шантепі де ля Сосея, Л.Штернберга, І.Огієнка, В.Лорданського, С.Токарева та багатьох інших вчених. Саме ці праці й склали фактологічну основу наших уявлень про час, причини та передумови виникнення вірувань, про первісні форми релігійності та місце останньої у світосприйманні людини первіснообщинного суспільства.

1. Час та умови виникнення вірувань

За даними сучасної науки, первісні релігійні вірування зароджуються близько 40 тис. років тому – у пізнього неандертальця, що жив у мустьєрську епоху кам'яного віку. Саме тоді закінчувалося в основних рисах формування сучасного фізичного типу людини й починала складатися ранньородова організація суспільства. Щоправда, частина вчених пов'язує появу первісних вірувань з більш пізнім часом – з добою кроманьйонця – викопного представника “готового” типу людини. Але свідчення історії матеріальної і духовної культури, археології, палеантропології, порівняльної психології спонукають надати перевагу першій точці зору.

Відомо, що саме у пізнього неандертальця на зміну хаотично розкиданим останкам давніх людей вперше приходять навмисні поховання з примітними рисами обряду. Так, череп неандертальського хлопчика з печери Тешик-Таш (Узбекистан) був оточений кільцем попарно увіткнутих у землю рогів гірського козла, а в неандертальських похованнях у печерах Драхенлох (Швейцарія) і Петерсхеле (Німеччина) виявлено черепи ведмедів, обкладені камінчиками. Мабуть, цим елементам поховального обряду надавалося магічне значення. Пізньонеандертальські поховання, як-от у печері Киїк-Коба (Крим), та інші являли собою невеликі заглиблення, засипані землею й завалені кам'яними брилами. Знайдені в них кістяки мали незвичайне положення: у померлих були підібгані коліна, вони лежали на боку, в ряді випадків руки були покладені під голову, як це буває у сплячої людини. Це теж наводить на думку про можливість появи вже у давніх людей первісних релігійних вірувань, зокрема уявлень про потойбічне життя.

Пізні неандертальці у всіх відношеннях стояли значно вище своїх попередників – формованих людей. Вони вже вміли добувати вогонь, у них на зміну примітивному ручному рубилу приходять гостроконечник і скребачка – форми первісного ножа, замість збиральництва головним і постійним способом добування їжі стає мисливство. Йде процес зародження родової общини, намічається поступове утвердження осідлості. Дуже прикметною є й така деталь: саме у пізніх неандертальців з'являються так звані нуклеуси – заготовки з каменю, з яких пізніше виготовлялися знаряддя праці. А це, в свою чергу, свідчить про розвиток абстрагуючих та фантазійних здібностей людини, без яких були немислимі релігійні уявлення.

Слід гадати, що релігійні уявлення пізнього неандертальця, злиті з його повсякденними виробничими та побутовими уявленнями, були ще розпливчасті, нестійкі й лише у кроманьйонця вони складаються у ранні форми релігії. Хоча й тут назвати їх особливими формами можна лише умовно. Кроманьйонець, що жив у оріньяко-солотрейську епоху, мав більш досконалі знаряддя праці, у нього вперше з'являються мисливські гарпуни і дротики; утверджується осідлість, споруджуються перші штучні житла-землянки. Кочовий спосіб життя остаточно замінюється осілістю, поступово складаються суспільні відносини, які дістали назву матріархату. У кроманьйонців, у пізньому палеоліті, з'являються й перші твори первісного мистецтва, позначені чаклунськими мотивами. Так, у печері Ляско (Франція) були знайдені зображення фігурок звірів, уражених дротиками, а поряд – зображення списометалок, мисливських загорож, сіток. Ця символічна картина, ймовірно, повинна була магічним чином вплинути на хід полювання.

Більш виразно проявляються релігійні вірування і в похованнях кроманьйонців. Тут поряд з кістяками померлих виявлено знаряддя праці і зброю, рештки їжі та прикраси-амулети. Це – безперечне свідчення на користь того, що у кроманьйонця існувала віра в душу, в загробне життя.

Причини та умови появи релігійних вірувань криються у способі життя первісного суспільства. Хоча люди мустьєрської і оріньяко-солотрейської епох зробили вже великий крок у розвитку продуктивних сил, ступінь оволодіння ними природою лишився дуже низьким. У ті часи стихійні сили природи з сліпою необхідністю панували над людиною в її повсякденному житті. В цьому й полягає найглибша причина того, що в епоху родового суспільства обізнаність людини з навколишнім світом була ще надзвичайно бідною і поряд з уявленнями, перевіреними досвідним шляхом, у неї виникали й склалися релігійні вірування.

Але питання про соціумну чи буттєву зумовленість вірувань має ще одну важливу сторону. Справа в тому, що чим далі вглиб історії, яка передувала пізньому неандертальцю, а тим більше кроманьйонцю, тим ще біднішими, примітивнішими були у формованих людей і суспільні відносини, й знаряддя та засоби виробничої діяльності. Проте релігійних вірувань ці люди не знали. Наприклад, неандертальські поховання у Крапивнянській стоянці неандертальця

(Югославія), що відноситься до раннього періоду мустьєрської епохи, ще не мають жодних ознак вірувань, ритуальної обрядовості, уявлень про потойбічне життя.

Справа в тому, що для появи релігійних вірувань повинні мати місце певні не лише соціумні, а й гносеологічні (пов'язані з пізнавальною діяльністю) передумови. Вірування виникають тоді, коли у людини складаються основи високорозвинених пізнавальних здібностей, які, в свою чергу, формуються в ході розвитку виробничої практики та суспільних відносин.

Як уже зазначалося, пізні неандертальці й особливо кроманьйонці зробили великий крок вперед у розвитку виробництва й суспільної організації. Саме на цьому ґрунті у них склалися основи сучасного мислення і членороздільної мови, їхня свідомість дедалі більше збагачувалася відомостями про навколишню дійсність. Характер пізнавальних здібностей історично відсталих племен може бути посереднім показником рівня інтелектуальних здібностей і людей ранньородового суспільства. Наприклад, австралійським аборигенам були відомі кожне дерево, кожна скеля, кожна водойма в межах їхньої території, вони знали сотні видів дерев, чагарників, трав, знали їхні корисні властивості і способи вживання. Вони робили холодні компреси при захворюваннях, лікували зміїні укуси висмокткуванням і т.п. Цікаві в даному випадку показники семантики слів таких племен. Так, у мові тасманійців були слова, які означали кенгуру, що втікає, кенгуру, який здійснює шум, кенгуру з малям у сумці та ін. У цих показниках, що свідчать про чудову орієнтацію диких племен у довкіллі, навчч виявляється значне нагромадження емпіричного знання.

Але ці та інші показники говорять і за те, що відсталі племена, а тим більше неандертальці і кроманьйонці, були ще не знайомі з сутністю явищ навіть тієї обмеженої сфери дійсності, з якою їм повсякденно доводилося мати справу. Привертає увагу, зокрема, й така деталь: тасманійські слова, якими позначалися різні стани кенгуру, не мали спільного кореня; з цього можна зробити висновок, що тасманійці, мабуть, ще не знали більш абстрактного поняття “кенгуру взагалі”. За свідченням Л.Леви-Брюля, тасманійці ще не вміли узагальнено виразити такі властивості, як твердий, тихий, гарячий, холодний, довгий, короткий, круглий і т.д.; для означення твердості вони говорили “як камінь”, “високий” у них звучало “довгоногий”, щоб виразити “круглий” вони казали “як місяць” і т.п.² Щодо наведеного важливо зауважити, що у тасманійців, як і пізніх неандертальців та кроманьйонців, йдеться не про відсутність будь-яких узагальнених понять, а понять такого рівня абстрагування та узагальнення, з яким пов'язане пізнання сутності довколишнього світу.

Як бачимо, у ранньородовому суспільстві складається специфічний, суперечливий збіг соціумних та гносеологічних обставин – саме таких, у яких

² Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – М., 1930. – С. 112.

крилася можливість появи релігійних вірувань. Соціумною причиною виникнення останніх став не просто низький, а такий рівень розвитку продуктивних сил і суспільних відносин, який був ще недостатнім для послідовно правильної орієнтації людини в навколишньому світі, але вже достатнім для виникнення у неї вищих, суто людських пізнавальних здібностей. Інакше кажучи, розвиток умов матеріального життя людей приводить до того, що на певному етапі їхньої історії, у ранньородовому суспільстві, складаються й гносеологічні передумови появи релігії. Вони пов'язані, кажучи загалом, із здатністю абстрактного мислення і фантазії в умовах обмеженості знань відриватися від дійсності, уособлювати таємничі сили довкілля, абсолютизувати й догматизувати певні риси пізнавальної діяльності, створювати образи надприродного, викликати віру в його існування та його здатність впливати на людину і її довкілля.

Наявність названих причин та передумов релігійних вірувань з необхідністю привела до віри в існування особливих, таємничих сил природи та уявлення про можливість чаклунського впливу на них. Це були наївні, не завжди чітко визначені первісні вірування, представлені чуттєво-надчуттєвим, а опісля – демоністичним типами.

2. Чуттєво-надчуттєві вірування

Як свідчать численні археологічні, етнографічні та інші дані, в умовах ранньородової організації суспільства наявними були такі рівнодавні форми вірувань, як фетишизм, тотемізм, анімізм та найдавніші різновиди первісної магії.

Фетишизм (від португ. *fetico* – зачарована річ) полягає у мисленно-фантазійному наділенні деяких предметів і явищ неживої природи надчуттєвими якостями. Вперше феномен фетишизації докладно описав французький дослідник Шарль де Брюс (1709-1777 рр.) у книзі “Культ богів-фетишів”. Він вважав, що фетиші – це предмети неживої природи, що привертали увагу людини якимись особливими рисами. Справді, фетишистські уявлення пов'язувалися не з усіма, а лише з таємничими, неосвоєними й, до того ж, чимось особливими предметами та явищами. Для людини ранньородового суспільства, наприклад, не кожний камінець міг бути фетишем, а лише той, який важко піддається обробці або вражає уяву особливостями форми чи обставинами, за яких його знайшли. Подобою мотивів до фетишизації можуть бути вірування історично відсталих племен. Розповідають, зокрема, що члени племені дакота в Північній Америці, коли знаходили камінець, який зовнішньо нагадував людське обличчя, пестили його, розфарбовували і називали дідусем; водночас до інших, звичайних камінців вони ставилися байдуже. Людям траплялися камінці, немов би спеціально кимось виготовлені як рубила, скребачки, наконечники стріл; доводилося також бачити, як під час обвалів каміння летіло вниз, тріскалося,

часом забиваючи на радість первісних мисливців дикого звіра. Такі предмети вважалися таємничими, такими, що лише до певного часу не проявляють своїх особливих властивостей.

Але неправильним було б, за прикладом де Брюса та деяких інших дослідників, вважати фетишизм за віру в надприродні властивості мертвих предметів. Таке тлумачення фетишизму суперечить самій його сутності як уособленню неживої природи. Фетиші – не просто предмети, а, за уявою вшановуючої їх людини, – істоти, наділені власним життям і здатні саме завдяки якимось таємничим, надприродним, надчуттєвим властивостям певним чином діяти на людину та її довкілля. Негритоси Андаманських островів, наприклад, вважали, що Сонце, Місяць і зірки – це живі надприродні істоти: Сонце видавалося їм дружиною Місяця, а зірки – їхніми дітьми. Семанги з півострова Малакки вірили, нібито затемнення Місяця буває тому, що якийсь величезний змій намагається проковтнути його. Індіанці племені тарахумаре (Мексика) фетишизували камені: вони вважали, що ці останні можуть рости, що й скелі зокрема колись були маленькими, як діти, а потім вирости і стали твердими. Європейські місіонери розповідають, що в деяких місцевостях Африки їм доводилося навіть бачити цілі курені, в яких були зібрані сотні різних фетишів – камінців, кісток, пташиних дзьобів, панцирів черепах, кийків тощо. Кожен з них, завдяки надчуттєвим якостям, виконував певну, чітко спеціалізовану функцію: припиняв або ж, навпаки, викликав дощ, лікував від пропасниці, оберігав на війні чи від хижого звіра, тобто був розпорядником того чи іншого явища, орудував ним. Фетишистські вірування були відомі й праслов'янам та слов'янським племенам, що жили на території сучасної України. Їх презентують, наприклад, камінці-фетиші та стулки річкових черепашок з поховань першого Васильківського могильника, рибоподібні піщаникові чуринги з Кам'яної могили, що на Мелітопольщині,³ тощо.

Щоб змістовніше уявити “механізм” утворення фетишистських уявлень, візьмемо до уваги умови їхньої появи. На основі багатовікового досвіду людина ранньородового суспільства вже виробила уявлення про те, що будь-яка її дія певним чином пов'язана з її власною вольовою діяльністю, її бажаннями, метою. Але, обмежена в знаннях про навколишній світ і про саму себе, людина ще не могла дати розумного пояснення ні природи цього зв'язку, ні причини змін, що відбуваються навколо неї. Абстрагуючи різні прояви власної мислительної і вольової діяльності, люди за аналогією з собою дійшли до думки, що й предмети та явища природи є живими істотами, наділеними розумовими та вольовими якостями, завдяки яким вони є чуттєво-надчуттєвими і можуть вступати в стосунки з людиною і між собою. Таке винесення власних смислів на інші “значення”, власних розумових і вольових якостей на природу вело свідомість

³ Чмыхов И. Истоки язычества Руси. – К., 1990 – С.38-67.

людини до уяви про здатність речей цілоспрямовано змінювати свої дії щодо людини, подібно до того, як вона сама змінює спрямованість своїх дій щодо навколишнього світу.

Тоді ж, у ранньородовому суспільстві, виникає й інша форма чуттєво-надчуттєвого типу вірувань, що дістала назву тотемізму (мовою індіанського племені алгонкінів *ot-totem* означає “його рід”) й була докладно описана англійським істориком релігії, етнографом Д.Фрезером (1854-1941 рр.) у праці “Золота парость”.⁴ Тотемічні вірування пов’язані з уявленням про надприродні кровні зв’язки даного роду (клану) з тим чи іншим видом тварин, рослин і навіть предметів неживої природи. За даними відомого етнографа, історика релігії Л.Штернберга, гіляки, наприклад, вважали своїм тотемом касаток, які “підлювалися” про них, наганяючи під гарпуни моржів, тюленів та інших представників морської фауни. В інших випадках тотемами вважалися вовки, ведмеді і тигри, які наводили жах на оленів, лосів, свиней, спрямовували їх на стріли мисливців або на задалегідь замасковані ями. Люди вірили, що вони є братами і сестрами тотемних тварин, походять від спільного з ними предка, що тотемні тварини ставляться до них як до своїх співродичів.

Постійно відчуваючи велику залежність від тваринного світу і ще не розуміючи його природи, люди склали уявлення про зв’язки з ним на основі того зразка, який існував реально і був рятівним для них. Таким зразком були кровнородинні стосунки, характерні для ранньої організації суспільства і фантазійно перенесені на тотемізованих стадних тварин. Але відомо, що тотемами були не лише стадні тварини – серед них траплялися й гусінь, орли, окремі дерева, а деякі індіанські племена своїми тотемами мали срібло й олію, бечуани Африки – залізо тощо. Вважалося, що ці предмети, будучи співродичами людей, підлюються про них, сприяють їм, передають людям важливі для них якості. Отже, тотемізм – не просто “накладення” кровнородинної моделі на природу, а різне “прочитання” життєво важливої цінності цієї моделі у зв’язках людини з природою. Звідси – тотемізація не лише стадних тварин, а й деяких предметів неживої природи, окремих частин тіла тощо.

Тотемами могли бути не будь-які стадні тварини або окремі особини чи рослини та предмети, а лише ті, які чимось видавалися цінними, сприятливими для людей. У стаді оленів людина первісного суспільства вбачала підлювання одного про одного й, можливо, про членів роду, з багатоніжкою пов’язувалася можливість прискорення власного бігу, із зором орла – можливість далі й краще бачити, з червоним соком черемухи – поповнення власних життєвих сил та ін. Але в кожному випадку основою для тотемізації були кровнородинні зв’язки, абстраговані й силою фантазії, що переносила на інші “значення”, завдяки чому чуттєвий об’єкт набрав у голові людини й надчуттєвих, надприродних рис, міг

⁴ Фрезер Д.Д. Золотая ветвь. – М., 1980.

впливати на неї за принципом кровної спорідненості. Фактично в тотемізованій свідомості людина уявлялася таким само тотемом, як і тварина чи рослина, а відношення “люди роду – тотемний співродич” не поширювалося на тварин, рослин чи предмети, що перебували поза “кровною спорідненістю”, тобто не були обрані. Як можна бачити, за головними гносеологічними ознаками тотемні вірування були, як і найдавніший фетишизм, різновидом віри у чуттєво-надчуттєвий тип надприродного.

У ранньородовому суспільстві поширеними були й анімістичні уявлення (від лат. *anima* – душа), що виявлялися у вірі в душу як двійника тіла, носія життя людини, а також тварин і рослин. Матеріали про ці вірування зібрав і описав англійський етнолог і релігієзнавець Е.Тейлор (1832-1917 рр.) у книзі “Первісна культура” (1871 р.). Як уже зазначалося, Е.Тейлор та його послідовники вважали, що вже первісні люди уявляли душу як духа – “тонкий, неречовинний людський образ”.⁵ Зауважимо, що й досі у релігієзнавчій літературі термін *anima*, як правило, пояснюють через поняття “душа” і “дух”, хоча для вживання останнього в даному випадку нема підстав. Тому ми слово “анімізм” вживаємо не в тейлорівському розумінні, а як означення тих вірувань, що, як і тотемізм та фетишизм, були різновидом чуттєво-надчуттєвих уявлень про надприродне.

У гносеологічному відношенні анімістичні уявлення безпосередньо пов’язуються з нерозумінням людиною природи фізіологічних та психічних станів, таких явищ, як життя і смерть, сон і неспання, сновидіння, непритомність, відчуття, мислення, воля і т.п. Абстрагуючи безпосередню даність цих явищ, абсолютизуючи свої враження про них, первісні люди дійшли думки, що вони живуть і діють завдяки тому, що в їхньому тілі перебуває душа, яка є носієм життя. Причому, душа уявлялася у вигляді цілком тілесної речі – серця, крові, дихання, тині, маленької пташки і т.п., яка, проте, має якісь особливі, надчуттєві властивості. Стародавні індійці, наприклад, душу уявляли у вигляді хлопчика, що живе в зиніці ока. Ескімоси вірили, що душа з’єднана з диханням, тому під час хвороби їхні чаклуни дмухали на хворого, щоб у такий спосіб зцілити його душу або ж вдихнути нову. Аборигени острова Борнео, як повідомляє Д.Фрезер, уявляли душу у вигляді маленької пташки, що живе в голові людини, може вилітати з неї й повертатися назад. І коли траплялося, що хтось падав з дерева і непритомнів, підбігали до нього і, розсипаючи навколо його голови рис, вигукували: “Глу, глу, душа!” Стародавні євреї вважали за душу кров, розливу по всьому тілу, завдяки чому всі органи живуть, функціонують; і в Біблії записано, що Бог заповідав Ноеві та його синам не споживати м’яса тварини “з душею його, цебто з кров’ю його” (Бут. 9:4).

Будучи, за уявою первісної людини, носієм життя, душа наслідує спосіб існування людини, її якості та звичаї. Жителі островів Торресової протоки

⁵ Тайлор Э. Первобытная культура. – М., 1989. – С.213.

вважали, наприклад, що зовнішність душі, колір її волосся, очей, форма нігтів, зубів визначаються відповідними рисами людини. Коли людина голодна, сита, сумна, весела, хвора, то такий же стан переживає і її душа. За уявленнями андаманців, смерть є наслідком того, що душа людини переселяється на край світу, де займається полюванням, ловить рибу, проводить час у розвагах, як це робила у свій час людина. Коли душа повертається з мандрів, що буває під час сну, вона вселяється в тіло свого носія, а не в іншу людину, тварину, камінь і т.п. Отже, душа повністю уявлялася чуттєво-надчуттєвою, індивідуально-спеціалізованою, тіло людини і душа, а в самій душі чуттєве і надчуттєве, надприродне взаємодіяли, взаємовпливали.

Як можна бачити з наведеного, фетишистські, тотемістичні та анімістичні уявлення людини були в минулому і нині є формами чуттєво-надчуттєвого типу вірувань. Вони характеризуються спільними рисами надприродного. Останнє тут ще “обтяжене” грубою тілесністю: душа, фетиш, тотем – це звичайна чуттєвість, на яку можна впливати предметним чином. Але водночас це й таємнича надчуттєвість, яка надає природному над-звичайної, над-природної якості. У цьому синкретичному чуттєво-надчуттєвому феномені постає сам акт зародження релігійного образу як символу, якому в подальшому судилося зазнати ще багато колізій та перетворень, перш ніж сформуватися в уявлення про єдиного Бога-Творця і промислителя. Але спершу сфера впливу надприродного обмежувалася безпосередньою предметністю зв'язків “людина – довкілля”; надприродне саме завдяки його чуттєво-надчуттєвій сутності уявлялося таким, яке не стоїть над природним, а взаємодіє з ним, виконуючи орудну, розпорядницьку функцію. Логічним наслідком таких уявлень було вшанування надприродного, а не поклоніння йому.

3. Демоністичні вірування

У розвинутому первіснообщинному суспільстві на ґрунті найдавніших фетишизму, тотемізму, анімізму складається другий тип первісних вірувань – вірування демоністичні, найбільш поширеною формою яких була віра в духів (поряд з вірою в померлих предків, яка ґносеологічно може вважатися різновидом віри в духів). Сама назва “демоністичний” походить від грецького *daimon* – дух і є означенням віри в духів незалежно від ступеню абстрактності уявлень про них чи від того, йдеться про добрих або злих духів.

Соціумні причини цього типу вірувань пов'язуються з успіхами господарської діяльності людини, передусім з виникненням продукуючого землеробства, та подальшим розвитком її соціальної організації, появою патріархальних відносин. У ґносеологічному плані віра в духів зобов'язана розширенню й збагаченню інтелектуальних здібностей людини. Але зазначені

успіхи не звільняли людину від стихійних сил природи, не виводили її на шлях послідовно правильної орієнтації в докiллi, хоча, безумовно, й розширювали сферу її вільної діяльності. Саме така суперечливість практичного й духовного відношення тодішньої людини до світу й дає орієнтир для розуміння дальшого розвитку уявлень про надприродне, розвитку типу і форм релігійності.

Етнографічні свідчення дають можливість скласти уявлення про демоністичний тип віри в надприродне та співставити її з чуттєво-надчуттєвими віруваннями. Датський етнограф і полярний дослідник Кнуд Расмуссен, який вивчав життя ескімосів Аляски, наводить таку розповідь їхнього шамана: “Душі померлих відразу вилітають із своїх жител. В житлах цих немає ні входів, ні виходів, і тому душі залітають і вилітають всюди, де їм спаде на думку – крізь стіни, крізь дах. Вони проносяться через житло, і хоч видимі, але не мають ества, тому і не залишають дірок у тих місцях житла, через які вони залітають чи вилітають”.⁶ До речі, сусіди аляських ескімосів – індіанці, поховавши небіжчика, обов’язково на його могилі робили палицями отвори до його тіла, щоб душа, яку вони ще уявляли тілесною, могла вилетіти й податися в царство душ. Наочно – два приклади демоністичних і чуттєво-надчуттєвих вірувань: у першому випадку надприродне є безплотним духом, у другому воно ще зрощене з предметністю.

З появою демоністичних вірувань світ в уяві людини роздвоюється – на чуттєвий і надчуттєвий, предметний і духовний. Тепер надприродне у вигляді духа, звільнившись від тілесного, незмірно розширює сферу свого мешкання і впливу: дух може перебувати і в тілі людини, і в тваринах, рослинах, предметах природи. Один мандрівник розповідав, наприклад, що корінні жителі острова Фіджі показували йому криницю, на дні якої, за їхнім переконанням, плавають духи палок, каменів, човнів, будинків, тварин і людей. Більше того, духи можуть бути взагалі вільними від будь-яких зв’язків з предметами. Аборигени острова Мадагаскар, наприклад, вірили, що в навколишньому просторі витає багато різних злих духів і коли вони вселяються в людину – та хворіє, а залишать її – видужує. Характерно також, що з появою демоністичних вірувань складається уявлення про переселення, перевтілення духів та додання до орудної функції надприродного певних деміургічних елементів. Так, японська легенда розповідає, що в одну дівчину вселився дух верби, і дівчина була переконана, що тепер вона вже не людська істота, що її серце – це серце верби, і коли хтось її рубає, вона не може навіть заплакати. Вважалося також, що дух людини, переселяючись у забиту тварину, не лише оживлює її, а й робить людиною. Духи дедалі більше виступають як розпорядники життя людей та джерело подій і змін у навколишньому світі. Від їхньої волі і бажання залежить урожайність злаків, плодючість овець і кіз, успіхи чи невдачі на полюванні. Духи можуть навіть визначати стани війни чи миру між племенами. Ось чому надприродне у вигляді

⁶ Расмуссен К. Великий санный путь. – М., 1958. – С.45.

духа не лише вшановується – йому починають поклонятися.

Не випадають із загального контексту розвитку демоністичних вірувань і релігійні уявлення пращурів українського народу – антів, полян, уличів, тиверців та інших плем'яних об'єднань. Серед їхніх образів-духів найбільш давніми були, мабуть, образи упирів та берегинь.

Упирі – уособлення темних і ворожих сил природи, духи-перевертні, які можуть перекидатися звірами, птицями тощо; вони п'ють кров, крадуть дощ, насилають неврожай. Українській міфології відомі також уявлення про “нечистих” небіжчиків (утоплеників, убитих), у яких вселилися злі духи і які насилають помор, душать овечок тощо. Відомі також уявлення про злих духів в образах вовкулаків, русалок, водяників, мавок, чортів, відьом та інших “нечистих сил”. На відміну від них, згадані берегині були образами добрих духів, що охороняли рибалок, піклувалися про посіви та дощі, були також уособленням материнського піклування. Близькими до берегинь є ранні образи домовиків, польовиків, лісовиків та інших духів, що оберігали домашнє вогнище, людину в полі чи в лісі та інше.

Пізніше згадані уособлення доповнюються образами вищих духів – рожаниць, Рода, Господаря, Панни-Сонце, Громовика тощо. В них виражено значне розширення можливостей впливу надприродного на довкілля. Так, духи-рожаниці, будучи заступницями жінок, виражали ідею плідності як такої. Вони були духами плодючості худоби, промисловою звіра, хлібних злаків. Не виходячи загалом за межі демоністичних образів, деякі із згаданих персоналів виявляють уже зародки теїстичних рис. Таким був, зокрема, Род – заступник врожайності і плідності худоби, покровитель сільськогосподарських робіт і розпорядник небесних сфер, що “вдмухував життя”. Характерною особливістю вищих духів є звільнення їхніх образів від “звіриного стилю”, дедалі виразніша символізація їх та посилення деміургічних ознак.⁷

Отже, демоністичні вірування знаменують остаточне звільнення надприродного від пуповинних зв'язків з предметною даністю. В уяві людини духи як безплотні істоти незмірно розширюють сферу свого впливу на буттєві стани людини, відбувається мисленно-фантазійне збагачення їхньої функціональності, складаються уявлення про нижчих і вищих духів, про добрих і злих демонів. Образи духів не лише антропоморфізуються, а й набирають деяких, покищо не чітко виражених, соціальних рис. Усе це свідчить на користь того, що історією демоністичних вірувань завершується безпосередня підготовка підвалин для формування у соціально диференційованому суспільстві теїстичних уявлень про надприродне.

⁷ Див.: Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 1992; Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1992.

4. Первісна магія

Релігія – не лише сукупність поглядів та почуттів. У ній, на зразок мистецтва та моралі, єдиним функціональним планом представлені уявлення, почуття і специфічні культові дії – молитви, пости, обряди, ритуальні піснеспіви тощо. Релігія є практично-духовним способом входження людини в світ, оволодіння ним. Сказане, звичайно, стосується й первісної, чуттєво-надчуттєвої та демоністичної, релігійності, у якій уявлення про надприродне, переживання зв'язків з ним та чаклунські дії щодо нього були рівнодавними. Діяльну сторону первісної релігійності за звичаєм називають магією (від грецьк. *mageia* – чаклунство) і розглядають як зародкову форму релігійного культу.

Іноді магію зображують лише як сукупність заклинань, жертвопринесень, обрядів, табу і т.п. Але при цьому випадає з поля зору мотиваційний текст чаклування. Магія – не просто обрядовість, але й не самі по собі уявлення про надприродне. Її змістом є віра в можливість вплинути на реально суще через надприродне шляхом певного практично-умовного дійства; магія – єдність релігійної свідомості і дії, в ній немов би в концентрованому вигляді проявляється загальна характеристика релігії як специфічного практично-духовного способу входження людини в світ. Для віруючого, як відомо, дійсним, реально суцим є і природне, й надприродне. Тому мотивований текст, логіку його магічних дій можна виразити в такий спосіб: якщо на звичайні предмети та явища можна впливати практично, то з таким же успіхом практично можна впливати у бажаному напрямі й на незвичайне, надприродне, тобто на фетишів, тотемів, душ і духів. Тому магія, як зазначав Г.Плеханов, “доповнюється анімізмом, анімізм доповнюється магією”.⁸ Цю думку можна було б продовжити: магія доповнюється тотемізмом, тотемізм доповнюється магією і т.п.

Відомі різні види первісної магії: промислова, землеробська, військова, лікувальна, любовна, шкодоносна та ін. Вони полягали в заклинанні мисливських пасток, чаклунських процедурах на полі, спробах навести причину (тобто зіпсувати здоров'я, наслати морок), приворожити, в чаклуванні над зброєю, над хворим, у різного роду замовляннях тощо. Залежно від цільового призначення магію поділяють також на “чорну” (лиху) і “білу” (добру). Але в кожному випадку вона була або фетишистською, або тотемістичною, або анімістичною, або ж, нарешті, пов'язаною з вірою в духів. Адже магія, як сплав чаклунського дійства і віри в можливість через нього вплинути на надприродне, відбула становлення і розвиток як складник первісної релігійності в цілому та як “мова” розглянутих

⁸ Плеханов Г.В. О так называемых религиозных исканиях в России // Избр. филос. произведения. В 5-ти т. – Т.3. – М., 1957. – С.342.

вище форм чуттєво-надчуттєвих та демоністичних вірувань. Тому, не зупиняючись в даному разі на різновидах магії за ступенем її складності, за її загальною спрямованістю, цільовим призначенням, вербальною чи прикладною формами, звернімо увагу на її зміст та засоби його вираження на різних етапах розвитку первісної релігійності.

У ранньородовому суспільстві з притаманними йому чуттєво-надчуттєвими віруваннями магичні уявлення і дії пов'язувалися з вірою в можливість прямого, контактного впливу на надприродне, а тим самим і на той об'єкт, якому воно властиве. Так, андаманці, які уявляли душу в вигляді крові, при різних захворюваннях “лікували” тіло тим, що прикладали до нього червону глину, сподіваючись, що вона надасть хворому органі життєвих сил і він стане здоровим. Сліди подібних уявлень і дій спостерігаються в багатьох палеолітичних похованнях (натирання тіла померлого охрою і т.п.).

Можна навести приклади магії, що ґрунтується на фетишистські уявлення. Вірменські турки, зокрема, вірили, що в разі потреби дощ можна притягати, причому це притягування розуміли досить натурально. Вони кидали у воду камені-фетиші, вважали, що ті, йдучи на дно, потягнуть усю воду, в тому числі й небесну, вниз – вона випаде у вигляді дощу. Провідною ідеєю тут є фетишистський погляд на камінь, одна з рис якого – вага, гіпертрофована й наділена “особливими” властивостями, серед них і здатність притягувати воду. Але дощ можна не лише притягувати, а припиняти. Бачачи, як вода, що потрапляє на розжарене каміння, випаровується, повертається “назад”, люди племені сулка (архіпелаг Бісмарка) підкидали гаряче каміння вверх з тим, щоб припинити дощ. Австралійські аборигени, люди племені арунта, вважали, що чуттєво-надчуттєве у деяких фетишах має лихі, отруйні властивості. Ці властивості могли, на їхню думку, проявляти себе тільки через дію предмета, невіддільне від нього. Тому арунта, коли хотіли завдати комусь, скажімо чужинцю, пошкодження, ставили його між багаттям і паличкою, нібито наділеною магичною отрутою, вважаючи, що коли паличка достатньо нагріється, вона стрибне на жертву і вразить її.

Досить поширеним різновидом магії є й таке чаклунство, що спирається на тотемістичні вірування. Вважаючи себе нащадками та співродичами того чи іншого виду тварин або рослин, люди вірили, що чаклунськими методами вони можуть впливати на своїх тотемів, на їхню плодючість, домагатися їхньої прихильності до себе, а також впливати на власну природу, безпосередньо, контактено переймати від тотемів найбільш цінні риси. Саме з цією метою австралійські туземці прив'язували до литок ніг шматки шкіри з ніг кенгуру з тим, щоб у такий спосіб їм передалася прудкість бігу цих сумчастих. Жителі островів Торресової протоки виготовляли чучела морських корів та черепах і кидали їх у воду, сподіваючись, що вони “притягнуть”, приваблять своїх співродичів і наведуть їх на мисливців.

Усе це – найдавніші різновиди первісної магії. Спільною рисою їх є

уявлення про можливість безпосередньо вплинути на природне шляхом контактного чаклування із злитим з ним надприродним. Пізніше ж, коли виникає демоністичний тип уявлень, коли складається віра в духів як окремих від тілесності, безплотних сутностей, зазнають істотних змін і магічні уявлення та дії. Тепер об'єктом чаклування є не сам предмет та його надчуттєві якості, а символічне зображення духа цього предмета, його привабливих рис. Здебільшого це були речовинні символи. Так, у свій час тюрінгський селянин висівав насіння льону обов'язково з довгого мішка і при цьому ходив по полю широкими кроками – щоб льон ріс високий, з довгими волокнами. Серед австралійських і баварських селян був звичай давати покуштувати перші плоди вагітним жінкам – це мало сприяти хорошим урожаям відповідних рослин у наступному році. У слов'ян було заведено в перший день польових робіт обов'язково одягати чисту, світлу білизну – щоб і поле було чистим, щоб воно не заростало бур'янами. Прикладів демоністичної магії, тобто чаклунства, пов'язаного з вірою в духів, не перелічити. Їх об'єднує головна особливість: уявлення про можливість впливати на природне опосередковано, символічним чином впливаючи на духа – розпорядника урожайності, здоров'я, добробуту тощо. Як бачимо, і в найдавніші, і в давні часи первісна релігійність була спробою практично-духовного освоєння людиною світу, але в своєму історичному поступі вона зазнає досить помітних змін, все глибше поділяючи світ на природний і надприродний та готуючи ґрунт до формування теїстичних вірувань і культу.

Що стосується “мови” первісної магії, засобів її вираження і чинності, то такими були чаклунські обряди, численні табу (полінезійське – “заборона”), що накладалися на певні дії, предмети й слова, заклинання, жертвоприношення, ритуальні ігри, пісні, танці, релігійні свята, а також ритуальні предмети – різні лопаточки, гачки, кошики для вловлювання душ, чучела і маски для навернення дичини, амулети і талісмани тощо. Спільно з уявленнями про надприродне усі вони теж відбули складний і тривалий шлях розвитку. Як і первісні вірування, вони справили великий вплив на пізнішу й сучасну релігійність і багато в чому збереглися до наших днів у видозміненому або й “чистому” вигляді.

5. Первісні вірування, міфологія, світогляд

У зв'язку з розглянутим виникає ряд питань: про місце первісних релігійних вірувань у сукупності поглядів на довкілля, про взаємовідношення релігійного і міфологічного, про історично перший тип світогляду та інші.

Немає сумніву в тому, що свідомість формованих людей, яка ще тільки починала формуватися, була реалістично орієнтованою. Витоки духовного спілкування людей були безпосередньо породжені матеріальною практикою. Уявлення ж про надприродне виникає одночасово з уявленнями про природне,

тобто тоді, коли було практично створене над-природне у вигляді найпростішої ранньородової організації, а зв'язки людини з природою почали усвідомлюватися нею як її опосередковане відношення до цієї останньої.

Наведені вище відомості про чуттєво-надчуттєві вірування дають підстави констатувати, що спочатку в свідомості людей уявлення про надприродне посідали більш скромне місце, а реалістичні уявлення були домінуючими. Людина наділяла чуттєво-надчуттєвими властивостями, про що теж була мова, далеко не всі предмети і явища природи, а лише ті, які видавалися їй особливими. До речі, як доведено численними дослідженнями, у багатьох зразках образотворчого мистецтва верхнього палеоліту релігійні мотиви взагалі відсутні. Це особливо стосується піктографічних та оповідальних малюнків та зображень, які були включені до орнаментів і мали переважно декоративне значення. Отже, йдеться про глибокий реалізм людини первісного суспільства та неспроможність уявлень про нібито притаманні їй “пралогічне мислення”, “спіритуалістичну філософію” та всезагальну, до того ж теїстичну, релігійність. А це, в свою чергу, спонукає дещо по-іншому поглянути на питання про історично перший тип світогляду.

Відомо, що світогляд як форма суспільної самосвідомості людини “бере” дійсність під кутом зору потреб, інтересів, установок, завдань і цілей суб'єкта і що об'єктивне відношення “людина-світ” з нього не еліміновано, не виключено. Необхідною ознакою світогляду є також узагальнений погляд на світ, місце людини в ньому (незалежно від ступеня цієї узагальненості). Зрозуміло, що уявлення людини ранньородового суспільства ще не мали цієї ознаки. Їх конкретність, націленість на даний предмет, явище чи ситуацію, що проявлялося не лише в реалістичних, а й релігійних (фетишистських, тотемістичних, анімістичних) уявленнях та логічних діях, не мали в собі того, що міститься в понятті узагальненого погляду на світ. Стосовно свідомості людини ранньородового суспільства буде, мабуть, правильним говорити, що в цей період склалися передумови для формування світогляду як явища більш пізнього.

Свідомість людини ранньородового суспільства, уже знайомої з чуттєво-надчуттєвими віруваннями, не можна назвати й міфологічною. “Міф, – зазначає Ф.Кессиді, – сам по собі нерелігійний”, бо в міфі дійсне “зливається з фантастичним”, а релігія “відрізняє фантастичне від дійсного”.⁹ І, що особливо важливе, міф задовольняється правдоподібністю створених фантазійно ситуацій, персонажів, явищ: хочеш – вір у те, що легендарний афінський художник і зодчий Дедал із пір'я та воску змайстрував крила і зі своїм сином Ікаром відлетів із Криту, де тримав його, мов полоненого, цар Минос; а хочеш – не вір у цю оповідь, від того вона не перестане бути міфом. Релігія ж без віри в надприродне як дійсне, реально суще, субстанційне не існує. Міф стає релігійним тоді, коли його зміст,

⁹ Кессиді Ф.Х. От мифа к логосу. – М., 1972. – С.51-52.

його сенс випливають з віри в існування надприродного. Такими є давньогрецькі, давньогерманські та інші міфи про богів і духів, таким є, зокрема, і давньоукраїнський міф про те, як Бог творив світ за допомогою архангела Сатанайла та як цей останній намагався “приточити” своє ім’я до слави Господньої.

Не на користь міфологічності свідомості людини ранньородового суспільства, у тому числі і її чуттєво-надчуттєвих форм вірувань, говорить і таке міркування: “Основним питанням, на яке відповідає ... міфологія, є питання не про те, хто створив людей і тварин, а про те, звідки вони прийшли”.¹⁰ Але ж свідомість людини, про яку йдеться, ні в релігійній, ні в безрелігійній сферах ще не ставила і не могла ставити ні першого, ні другого питання. Міфологічне, мабуть, – явище більш пізнє, воно передбачає більш високий розвиток практики, суспільної організації й інтелектуальних здібностей людини.

Пrawdopodobно, поняття “міфологічне” і “світоглядне” вперше можуть бути віднесені до свідомості людини розвинутого первіснообщинного суспільства. Іншими словами, ці феномени історично складаються тоді ж, коли виникають демоністичні уявлення про духів. Саме у цей час мисленне відокремлення надприродного як духа від чуттєво-надчуттєвого, як і вихід усєї свідомості за межі конкретних класів предметів і явищ, залучає до нового, світоглядного осмислення те, що раніше уявлялося лише індивідуальним і навіть одиничним.

У цю ж епоху виникають і уявлення про те, “звідки прийшли” тварини і люди, причому в них релігійне поєднується з безрелігійною фантастикою. Приклади таких уявлень наводить, зокрема, відомий американський етнограф і дослідник первісного суспільства Л.Г.Морган (1818 – 1881 рр.). “У багатьох родів, як у моки, – пише він, – поширені перекази, за якими їхніми пращурами були перетворені в чоловіків і жінок тварини або неодушевленні предмети, які стали символами родів. Так, людина роду журавель у оджибве розповідає, що пара журавлів літала над широкими просторами від Мексиканської затоки до Великих озер і від степів Міссісіпі до Атлантичного океану, розшукуючи багате на харч місце, і врешті-решт обрала водоспади на рукаві Верхнього озера... Коли вони сіли на березі річки й склали крила, Великий дух відразу ж перетворив їх на чоловіка і жінку, які й стали пращурами роду журавель племені оджибве”.¹¹

Отже, в розвинутому первіснообщинному суспільстві сфера дії надприродного розширена, свідомість людини в цілому набирає світоглядних рис, тут же виникають й міфологічні уявлення про світ і людину.

Що ж стосується змісту цього архаїчного світогляду, то відповідь на питання залежить від розуміння того, як взаємодіяли, здавалося б, відособлені

¹⁰ Плеханов Г.В. О так называемых религиозных исканиях в России. – С. 344.

¹¹ Морган Л.Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. – Л., 1935. – С.106.

“потоки” уявлень: релігійний і безрелігійний, неадекватний і адекватний. Становили вони замкнуті сфери чи якимось перепліталися, утворюючи певну цілісність? Відомий вчений-африканіст В.Іорданський вважає, що ці “потоки” уявлень в архаїчній свідомості перебували “у нерозривній зрощеності”, що перше не суперечило другому, не виключало його, а доповнювало й продовжувало”.¹² Французький лінгвіст і етнограф М.Уї дотримується такої самої думки. Немає нічого більш помилкового, каже він, ніж уявляти собі поведінку давньої людини як таку, що в одному випадку керувалася утилітаризмом і “здоровим глуздом”, а в іншому – певною схильністю спиратися на навіювання невидимих істот; насправді одноразово використовувалися різні прийоми. На користь зазначеного дослідники наводять багаті етнографічні свідчення щодо менталітету давньої людини.

Все це дає підставу зробити висновок, що історично першим типом світогляду був не міфологічний, не релігійний і не наївно-реалістичний, а синкретичний світогляд людини розвинутого первіснообщинного суспільства, що брав свої витoki з досвітоглядного синкретизму більш раннього періоду суспільного розвитку. Звичайно, синкретичний світогляд – не щось аморфне. Він являв собою поліфункціональну цілісність відносно осібних реалістичного, релігійного, міфологічного і просто помилкового елементів. В ньому ці елементи не просто співіснували, а були включені в єдиний план синкретичного світорозуміння. Наведене також свідчить про те, що синкретичний світогляд людини розвинутого первіснообщинного суспільства усіма своїми складниками був влитий у практично-духовне освоєння світу, тоді як більш пізня свідомість включається в таке освоєння лише художніми, моральними та релігійними уявленнями. Й нарешті: ці останні, як і феномени демоністичної магії, у світлі сказаного можуть розглядатися лише як відносно самостійні й осібні форми в загальному комплексі культури давньої людини й одна щодо одної. Відбуваючи складні перипетії й колізії розвитку, демоністична, як і чуттєво-надчуттєва релігійність були необхідним для свого часу засобом входження людини в світ, закономірним попередником національно-державних і світових релігій.

¹² Иорданский В.Б. Хаос и гармония. – М., 1982. – С. 24.

Контрольні завдання і запитання

1. Які умови сприяли появі первісних релігійних вірувань?
2. Охарактеризуйте основні форми первісних вірувань.
3. Чи збереглися залишки первісних вірувань у віроповчальному елементі сучасних релігій?
4. Яку роль відіграла магія в появі і розвитку релігійного культу?
5. Якої еволюції зазнала ідея надприродного в процесі розвитку релігійних вірувань?

Тематика рефератів

1. Проблема походження релігії в працях відомих вчених (за вибором).
2. Співвідношення гносеологічних і соціумних передумов у виникненні первісних вірувань.
3. Етапи розвитку первісних вірувань.
4. Характерні риси демоністичного типу віри.
5. Місце віри в надприродне в структурі релігійної свідомості.

Рекомендована література

1. Зыбковец В.Ф. Дорелигиозная эпоха. – М., 1959.
2. Классики мирового религиоведения. – М., 1996.
3. Лобовик Б.А. Религиозное сознание и его особенности. – К., 1986.
4. Марлею М. Религии человечества. – М., 1997.
5. Мень А. Истоки религии. – Брюссель, 1981.
6. Мистика. Религия. Наука. – М., 1996.
7. Паскаль Б. Думки про релігію. – Львів, 1995.
8. Сухов А.Д. Философские проблемы происхождения религии. – М., 1967.
9. Токарев С. Ранние формы религии. – М., 1990.